

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Volume - 8 | Issue - 8 | May - 2019

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

ग्रामीण साहित्याचा उगम

डॉ. लक्ष्मण बळीराम यिट्टे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
नवळुर, ता. तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद.

सारांश:- ग्रामीण साहित्य अभ्यासण्यापूर्वी ज्या परिसरात ते फुलले तो परिसर तेथील जीवनपद्धती, संस्कृती अभ्यासणे आवश्यक आहे म्हणजेच खेड्याचे स्वरूप समजावून घ्यावे लागेल.

डॉ. लक्ष्मण बळीराम यिट्टे

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal

Review of Research

Save Tree, Save Paper, Save World

ISSN NO:- 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Vol.- 8, Issue -8, May -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	ग्रामीण साहित्याचा उगम डॉ. लक्ष्मण वलीराम थिटटे	1
2	Attitude Towards Computer Technology Applications And Academic Achievement Of Higher Secondary Students: A Correlative Study D. Shenbagavalli and Dr. V. Rajeswari	6
3	Overview Of Government School Education In Tamilnadu State G. Kalaiarasi and Dr. Rita Rani Mandal	11
4	Analysis Of Aggression Among Volleyball Players Of Different Play Positions Govindalai H. K. and Dr. R. Muni Reddy	14
5	Developing A Research Tool To Measure The Teacher Support Scale Among Higher Secondary Students S. Balasubramanian and Dr. K. Rajasekaran	18
6	Utilitarianism as The Basis for Psychiatric Ethics : A Critical Reflection Dr. Debarati Nandy	22
7	MERGERS & Acquisitions in The Indian Banking Sector- An Opportunity For Growth Dr. Jagdish Biradar	32
8	Study of Rock Paintings Intamilnadu with Special Reference to Pre and Proto Historic Period Ramesh P.	38

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

VOLUME - 8 | ISSUE - 8 | MAY - 2019

जगातल्या कोणत्याही देशातल्या समाजाचा आढावा घेतला तर असे दिसून येते की, प्रत्येक देशात निदान अध्ययिका जास्त लोक त्या देशाच्या ग्रामीण भागातच राहत असतात. शहर व नगरात राहणाऱ्यांची संख्या तुलनात्मकदृष्ट्या खूपच कमी आहे. भारतासारख्या खेडे आणि शेतीप्रधान देशातील जवळपास ७९ टके लोक ग्रामीण भागातच राहतात. देशातील एवढी मोठी लोकसंख्या खेड्यात राहत असल्याने भारताला खेड्यांचा देश म्हटले जाते. तेव्हा भारत बघायचा असेल तर तो खेड्यात वधितला म्हणजे त्याचे एकंदरीत व्यरूप कसे आहे हे लक्षात येते आणि इहणून ग्रामीण समाज हा नागरी समाजाहून वेगळा तर आहेच, परंतु न्याचबरोबर त्यांची स्वतःची अशी खास वेगळी वैशिष्ट्येसुदा आहेत. जीवन जगण्याची पद्धत, रुढी, परंपरा सामाजिक समस्या व सामाजिक संबंध यासारख्या अनेक बाबतीत नागरी समाजपेक्षा ग्रामीण समाज

खूपच वेगळा आहे. ग्रामीण लोकांवर नैसर्गिक पर्यावरणाचा खूप मोठा प्रभाव असतो. जसा भूभाग वातावरण आणि जीवनपद्धती असेल त्याप्रमाणे या लोकांची संस्कृती आकाराला आलेली असते. व्यवसाय, उद्योग, धार्मिक कल्पना, विवाहपद्धती, कुटुंबाची रचना, सामाजिक संघटन, सामाजिक गतिमत्व आणि शेवटी जीवन पद्धती इत्यादीच्या संबंधात असणारे त्यांचे समज-अपसमज आणि वेळोवेळी त्यात होणारे बदल हे त्या-त्या समाजातील संस्कृतीमुळे घडून येत असतात.

मुख्य शब्द: खेड्याचे महत्त्व, शेती आणि वस्ती, प्रादेशिक साहित्य.

प्रस्तावना :

• खेडे :

खेडी वसली कशी? व्यक्तीची एकांगी जीवन जगण्याची अवस्था संपल्यावर जेव्हा ती समूह करून राहू लागली, तेव्हा तिची भटकंती संपूर्ण ती एका विशिष्ट भूभागावर स्थिरावली, कंदमुळे, शिकार,

मांस, मद्य या अशा अनेक वस्तूच्यावर उदरनिर्वाह करून भटकंती करणे हे आदिम अवस्थेतील माणसाचे जीवनकार्य होते. पुढे जमिनीची मशागत करून तिच्यातून जीवनोपयोगी धान्याची निर्भिती करण्याची कला आत्मसात झाल्यावर मानवी जीवन अधिक स्थिरावले. एकटे-टुकटे किंवा एक वा दोन व्यक्तीने समूह करून राहण्याचे दिवस संपले. पोट भरण्यापुरती जेथे पिकास योग्य जमीन आहे, वस्तीजवळच पिण्याच्या पाण्याची सोय आहे. जळणाची सोय आहे आणि विशेष म्हणजे हवामान अनुकूल आहे अशा ठिकाणी मानवाने राहण्यास पसंद केले. गटागटाने वस्ती करून राहू लागले. याप्रकारे खेडी अस्तित्वात आली. ही खेडी माळवानावर, डोंगरपायथ्याशी, नदीपासून खूप अंतरावर आणि नदीकाठावर आढळून येतात. ही आकारमानाने लहान-मोठी आहेत. लोकसंख्या कमी असल्याने आत्मीयता, त्याग, स्नेह आणि सहकार्याची भावना खेड्यातील लोकांमध्ये दिसून येते. खेडे म्हटल्यावरोबर नजरेसमोर येतात ती खेड्याभोवतालची जमीन आणि

एकमेकांशेजारी वसलेली घरे, पानु सगळीकडे असे चित्र दिसून येते. ग्रामीण साहित्याचा प्रमाण, स्वप्रत्यक्ष असते, एवढा चर्चा की, जमिनीचा प्रकार, पर्जन्यमान व चालीरीतीला अनुसरून संस्कृती तयार होते, या संस्कृतीला अनुसरूप लोकांनी लागते, सर्वसाधारणणे भारतात तीन प्रकारच्या वस्त्या दिसून येतात. त्या महाराष्ट्रातही दिसून येतात, त्या पुढील

१) केंद्रित वस्ती किंवा गाव : अशाप्रकारची वस्ती प्रामुख्याने नदीच्या काठावर, कालव्यांची व्यवस्था ग्रामीण साहित्याचा असली आणि दलणवळणाच्या मार्गावर अस्तित्वात आलेली असते. अशा ठिकाणी जाणीवपूर्वक अनेकांनी वस्तीसुद्धा वसविली जाते, ज्या जमिनी लागवडीखाली आणलेल्या असतात त्या प्रामुख्याने सलग अणि भौगोलिक असतात. अशा जमिनीच्या भैय्यभागी एकत्र वस्ती असणाऱ्या गावांना केंद्रित गाव असे म्हटले जाते, या वस्ती असतात की, प्रत्येकाची जमीन सारख्या अंतरावर असावी. प्रसंगी सारख्या अंतरावरील लोकांना एकमेकाच्या म्हणून जाता यावे म्हणून ही व्यवस्था केलेली असते. गावाची हृद निश्चित झालेली असते. परंतु गावाच्या सीमा मध्ये वावाची भौगोलिक असतात. सर्वच भागात अशी खेडी आढळत नाहीत.

२) पसरलेली वस्ती : महाराष्ट्रात अशा वस्त्यांचे प्रमाण अधिक आहे. कोकणात रस्त्याच्या दोन्ही बाजूना लंबव असतात तर रांग लागलेली असते. घरांच्या सभोवताली नारळ पोफळी आणि इतर अनेक प्रकारच्या फळांची झाडे लावलेली असतात. घराभोवती कुपण लावलेली असतात. घराघरात कमालीचे अंतर असते. शेते घराला खेटूनच असतात. गावाचा हृद निश्चित झालेली असतात. गावाचा वस्त्या दिसून येतात. आणि कोरे संपते हे सहजासहजी लक्षात येत नाही.

३) तुरळक वस्ती : या वस्तीचे स्वरूप शेतजमीन आणि तिची उपलब्धता यावर अवलंबून असते. दुर्गम अशा भागात असते. म्हणून यांना गावाचा दर्जाही नसतो. अशा असर तर मिळून एक गाव बनते. सहचादी व सातपुड्याच्या डोंगराळ प्रदेशात अशा वस्त्या दिसून येतात.

तिन्ही प्रकारच्या वस्त्यांच्या बाबतीत रस्त्यांचा उपयोग आणि स्वरूप वेगवेगळे आहे असे दिसून येते. केंद्रित वस्तीत रस्त्यांचा उपयोग दोन वा अधिक गावांना जोडण्यासाठी असतो. गावातील जे रस्ते असतात ते प्रामुख्याने असतातच पण त्याचबरोबर वाकडेतिकडे म्हणजे नागमोडी वळणाचेसुद्धा असतात. तसेच पसरलेल्या वस्तीच्या प्रकारात गावातला जो मोठा रस्ता असतो तो एकाच रांगेत असणाऱ्या गावांना जोडणारा असतो. याउलट तुरळक वस्तीच्या बाबतीत रस्ते क्वचितच असतात. विशेष करून पायवाटा त्याच वेगवेगळ्या वस्त्यांना जोडणाऱ्या दुवा समजल्या जातात. अशा असर कमीअधिक प्रमाणात प्रत्येक प्रकारात दिसून येतात.

घरांची रचना आणि नमुना याबाबतीत तिन्ही प्रकारात समानता आढळून येत नाही. रचना आणि नमुने भौगोलिक असल्याने येथील लोकजीवन समान स्वरूपाचे दिसून येत नाही. जेथे केंद्रित वस्ती वा गाव असते तेथे घराना स्वतः व्यक्तिमत्त्व नसते. अनेक घरांच्या गर्दीत प्रत्येकाचे अस्तित्व गुदमरलेले असते. गावप्रामुख्यांच्या घराचा मात्र अपवाहन त्याचेच घर फक्त एकांतात व अलग असते. पसरलेल्या वस्तीत मात्र घरे सुटी असतात. घराभोवती कुपण असते. गुढळक घरे एकमेकांच्या समोर एका मोठ्या अंगणात बांधलेली असतात.

वरील सर्व तत्वांना अनुसरून खेडी वसली आहेत. त्यानुसार त्यांची रचना दिसून येते.

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना मराठी साहित्यात व इतर भारतीय साहित्यात २० व्या शतकात उदयास आली. 'ग्रामीण' या विशेषणातील मूळ धातू 'ग्राम' आहे. हा मूळ संस्कृतमधील शब्द सामान्य नाम या प्रकारातील आहे. माझी याचा अर्थ गाव असा आहे. खेडेगाव, शेतीवस्ती असे आणखीही अर्थ रूढ आहेत. परंतु ग्राम याचा नेमका अर्थ गाव नाही. 'ग्रामीण' म्हणजे गावाकडील किंवा गावाशी निगडित असे म्हणता येईल. 'खेडणे म्हणजे जमीन कसणे असी' असे म्हणजे जमीन कसणारा. तेव्हा खेडूतांची जी वस्ती ते खेडेगाव.' या शब्दात त्रिना. अत्रे यांनी खेड्याची व्याख्या केली आहे.

ग्रामीण ही संकल्पना समजावून घेण्यापूर्वी भौगोलिक, व्यावसायिक, सामाजिक अशा पातळीवर नागर व ग्रामीण लोकवस्तीचे दोन भेद गृहीत घरावे लागतात. आणि ते प्राचीन काळापासून अस्तित्वातही आहेत. थोडक्यात नागरातील असलेली शेती व निसर्गांशी निगडीत अज्ञान व दारिद्र्यात जीवन जगणारी शेतकऱ्यांची वस्ती म्हणजेच खेडे किंवा ग्राम नागरी समुदायाचा उगम ग्रामीण समुदायातूनच झालेला आहे. मानवाची भूतकंती संपली. तेव्हा तो जेथे स्थिर झाला, त्याठी शेती आणि वस्ती या दोन बाबीची पूर्तता करून घेतली. शेतीमुळे पोटाचा प्रश्न सुटला तर वस्तीमुळे समुहात गृह निवास प्रश्न निकालात निघाला. येथेच ग्रामीण समुदाय जन्मास आला. पुढे जसजसा काळ बदलत गेला तसेतशा माणसाच्या जीवनात

प्रसरुत्य उलाढाली घडून आल्या. मानवी जीवनाच्या या अखेड विकासात ग्रामीण समुदायाचे स्वभासमुद्दा कोळावरोबर दृष्टिकोळ दलत गेले.

शासकीय सोय, व्यापाराची उलाढाल, शिक्षणविषयक सुखसोयी, दवाखाना, इत्यादीची परिपूर्ण पूर्तता खेळचातुन झोणी ग्रंथ व्यवहारते. तेव्हा सोय म्हणून एका विशिष्ट खेड्यात सर्व सोयीची व्यवस्था करण्यात आली. हव्यूहव्यूह हे विशिष्ट खेड भौगोलिक इतिहासी विस्तृत आणि लोकसंख्येच्या बाबतीत अधिक लोकसंख्येचे आगर व केंद्र बनले आणि येथेच नगर वा शहराचा उभ्य गता. नागरी समुदायाचा उगम ग्रामीण समुदायातून झाला असला तरी दोन्हीच्या रचना आणि कार्यात कमालीचा फरक आहे. ग्रांची रचना, व्यवसाय, दैनंदिन जीवनपद्धती, खानपान यात फरक आहे. खेड्याचे जीवन मात्र कृषिजीवनाशी निगडित आहे. नेसर्गाशी प्रत्यक्ष संबंध खेळचातील लोकांचा येतो. खेड्याचे नेमके स्वरूप आनंद यादव स्पष्ट करतात. “खेडेगाव तेथील जीवनपद्धती, तेथील खास अशा रिती, शेती, तेथील निसर्गाशी मारीशी असलेले मानवीपण, प्रदेशनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध तेथील संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, भानवी जीवनाला याच प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सापाजिक, धार्मिक, ग्रामविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न आणि समस्या.” या सांच्याचा समावेश ‘ग्रामीण’ या संज्ञेत करता येईल. ग्रामीण समुदाय या शब्दप्रयोगाने समाईक परंपरा रूढी, समाईक हितसंबंध, एक स्वायत्त व स्थानिक अशी शासन-यंत्रणा आणि स्वतःच्या राजा या फारसे इतर गावावर अवलंबून न राहता भागविष्याची स्थानिक सोय, यासह परस्पर साहाय्याने एकत्रित राहून जीवन जगणाऱ्या जमीनधारकांचा आगर शेतकऱ्यांचा समुह सुचित होतो. अर्थात खेड्यात सर्वच लोक जमीनधारक नसतात, तेव्हा जमिनीशी संबंधित व्यवसाय करणारे व जमिनीवर मजुरी करून पोट भरणाऱ्यांची संख्यासुद्धा खेड्यात असते, याशिवाय शेतीला नहाव्य करणारे बलुतेदार, अलुतेदार हेही असतात. अनेक फिरस्ते, भटक्या जमाती यांच्याशिवायही खेड्याता पूर्णत्व नाही. नागरी वस्तीपेक्षा खेडे अनेक दृष्टीने वेगळे आहे.

ग्रामीण साहित्याचा उगम :

‘ग्रामीण साहित्य’ ही संज्ञा २० व्या शतकात रूढ झाली असली तरी मराठी भाषेच्या प्रारंभापासूनच लोकसाहित्याच्या इपाने ग्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. मराठीतील प्रारंभीचे ग्रंथ अध्यात्मिक असले तरी ग्रामीण पार्श्वभूमी त्याना आहे. नमकालीन ग्रामीण जीवनातील अनेक संदर्भ या ग्रंथातून दिसून येतात. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक चक्रघर स्वामी यांचे आवृत्त शराठवाड्यातील ग्रामीण भागात गेले. त्यांच्या आठवणीवर लिहिलेला ग्रंथ ‘लीलचरित’ या चौरी ग्रंथात अनेक ग्रामीण संदर्भ आले आहेत. शेती हा खेड्याचा प्रमुख व्यवसाय. या व्यवसायातील अनेक दृष्टांत दिले आहेत. भक्ताचे मन कसे असावे यासाठी या दृष्टांत दिला आहे.

‘ऐसी एके सुक्षेत्रे असति : भूमी बीयां मेळा पकू की जे’

आणि भारू आर्थीनि पीकति : एके नांगवेन्ही उलखीजति :

धाटे वापे पेरीजति : परि तेथ बीही न निगे : ||

(लिळाचरित्र एकांक लिळा क्र. २५)

एखाद्या सुपीक जमिनीत बी पेरताच अमाप पीक येते, तर एखादी जमीन नापीक बरडाची असेल तर नांगळन – मजागत म्हरूनही पेरलेले बीदेखील निघत नाही. हुरड्याता आलेल्या जोंधळ्यावरील पाखरे मारण्याचा उल्लेख ५६ क्र. लिळेत आढळतो. जेतीला पूरक व्यवसाय म्हणजे गुरे राखणे. (लिळा क्र. ३८) दुसऱ्याच्या शिवारात गुरे चारणे. (३४) याचे चित्रण आले आहे. प्रारब्धांची गरीब आर्थिक स्थितीचे दर्शन ३३ व्या लीलेत घडते. गुराखी आजारी पडतो. तेव्हा त्याची वृद्ध आई आता गुरे दुसऱ्या गुराख्याकडे जातील म्हणून बेचैन होते.

ग्रामीण लोकरितीचे चित्रणही लीलाचरित्रात आलेले दिसून येते. पुत्रजन्म, बारसे, उष्टवन, विवाह समांध, सीमांत दूजन, मूळ पाठवणे, काडीमोड, मृतदेहाचा निक्षेप, उत्तरक्रिया इ.चे उल्लेख आढळतात.

तेली, चर्मकार व त्यांचे व्यवसाय, द्यूत खेळणे, होड (स्पर्धा) लावणे, रानभेरीचा खेळ याचेही चित्रण आले आहे.

ज्ञानेश्वरी मध्येही शेती व अन्य व्यवसाय व निसर्गाशी निगडित अनेक दृष्टांत आले आहेत. वासुदेव आणि मिळाली ही घपकेही बापरली आहेत. नामदेवांचे अनेक अभंग कुणबी कुळवाडीशी निगडित आहेत.

‘आम्हा कीर्तन कुळवाढी । आणिक नाही उदीम जोडी ।
वाचा पिकली पिकली । हरिनामाची वरो झाली ॥’
(नापदेव गाथा शासकीय प्रत, पृ. ७०४)

आप्ही कुळवाढी आहोत, शेती हा आमचा मुख्य व्यवसाय आहे. सावता माळी तर म्हणते: माळी अमरगढे के
तर त्यांचा व्यवसायच होता, पिकांच्या पालेभाज्यांच्या रूपात त्यांनी विठ्ठलाला पाहिले.

कांदा मुळा भाजी । अबधी विठाई माझी ॥१॥
लसूण मिरची कोथिंबिरी । अबधा झाला माझा हरी ॥२॥
मोट नाडा विहिर दोरी । अबधी व्यापिली पंढरी ॥३॥
सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठलपायी गोविला गळा ॥४॥
(श्री सावता माळी : सकलसंत गाथा, पृ. ९८)

एकनाथांनी कारू-नारू व फिरस्ते यांच्यावरती शेकडो रूपके लिहिली आहेत. अध्यात्म शिकवणीसाठी
ग्रामपरिसरच वापरला आहे. बहुजन समाजाला परिचित असलेले ग्रामविश्व एकनाथांनी आपल्या भारूडांमधून प्रकट केले

अरुता ये बैला । कारे वेड्या ॥१॥
काय बोले वेढी । कोण उपडितो पेढी ॥२॥
पेढी उपटणार तुंचि झाला । पुरता विचार करूनी बोला ॥३॥
(सकलसंत गाथा, पृ. ७३५)

तुकारामांच्या अभंगातून व त्यानंतर आलेल्या शाहीरी कवितेतूनही नकळतपणे ग्रामीण जीवन चित्रित झालेले दिसून
ग्रामीण भागातून शाहीर पुण्यास आले होते. त्यामुळे बरेच आयुष्य त्यांचे खेड्यात घेले होते.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, प्रारंभापासूनच नकळतपणे ग्रामीण भागाचे चित्रण आले आहे. तत्कालीन साहित्याचे निर्मातिच ग्रामीण भागातील होते. अध्यात्म व तत्त्वज्ञान निरुपणासाठी दृष्टांताशिवाय पर्याय नाही. हे ग्रामीण जीवनाशी निगडित असल्याचे दिसून येतात. ग्रामीण जीवन चित्रित करणे हा काही प्राचीन साहित्यामागचा हेतु नाही. ग्रामीण जीवनस्तरावरचे काही अनुभव प्रकट होत असल्यापुढे, अनुषंगाने अगदी सहजपणे या लेखनात ग्रामीण जीवनचित्रण होते. मध्ययुगीन कालखंडात नकळतपणे ग्रामीण जीवनाता स्पर्श झाला. खन्या अर्थाने ग्रामीण जीवन डोळ्यासप्योर ठेवून लेखण्या असत्त्वात फुले यांनी साहित्य लेखन केले. त्यांच्याच प्रेरणेने पुढे रा.वि.टिकेकर व कृष्णराव भालेकर यांनी ग्रामीण काळे लेखन केलेले दिसून येते.

साधारणपणे १९२० पर्यंत मराठी साहित्यामध्ये खेड्याला फारसे स्थान नव्हते. साहित्य लेखनाची मक्तेदारी घेतलेले पुणे-मुंबईकर मंडळीच्या लेखनाचा विषय ग्रामीण माणूस झालाच नाही. शिक्षणाभावी ग्रामीण लेखकांची वाणवाच हे खेड्याचे महत्त्व, सामर्थ्य सर्वप्रथम गांधीजींनी ओळखले. स्वातंत्र्यलढा तीव्र करायचा असेल तर खेड्यामध्ये राहणाऱ्या बहुल लोकांना सामावून घेतले पाहिजे याची जाणीव झाली. म्हणून ‘खेड्याकडे चला’ अशी हाक दिली आणि यावेळी मध्यमकांचे लक्ष खेड्याकडे गेले व साहित्यामधून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण येण्यास सुरुवात झाली. प्रारंभीचे हे चित्रण किंवा सास्तव होते याविषयी मात्र शंका आहे.

‘ग्रामीण साहित्य’ ही संकलना एखाद्या प्रदेशांतर्गत जीवनातून निर्माण झालेल्या साहित्याला योजली आहे. ग्रामीण साहित्याला ‘प्रादेशिक साहित्य’ असेही म्हटले जाते. परंतु याबाबत एकमत नाही. त्यामुळे “प्रादेशिक साहित्याच्या मठावून वर्तुळात काढलेले छोटे वर्तुळ म्हणजे ग्रामीण साहित्य.” अशी भूमिका घेतली जाते. म्हणून “ग्रामीण साहित्य हे ग्राम जीवनाचे संस्कृती व ग्रामीण समाज व्यवहाराच्या जाणीवा व्यक्त करणारे साहित्य आहे.” हे साहित्य ग्रामीण जीवन, संस्कृती उद्देश्यांनी समाज या तीन शब्दाच्या माध्यमातून साकार होते.

VOLUME : 6 | ISSUE : 6 | MAY - 2019

साहित्य अकादमी का नम

प्राचीन:

हे साहित्य ओळखाशी संबंधित असल्यामुळे खोलाचे स्वरूप ने रेखा माहित्याची आहे. 'गवाडा' ती ज्ञानस्था घेण्यात निसूत येते. या गवाडामुळेच खोडे स्वरूप होते. हे साहित्य प्रकापकी अपायातानि किंवा झाले आहे असे भूषणात वेणार वाही. १८८० च्या नंतर हा प्रवाह उदयास आला असला तरी, मत, पेत, तंत माहित्यात प्रत्यक्षापत्रांमधीण जीवताचे संदर्भ आलेले आहेत. पांतु हे चिनण जाणीकरूनके फेलेले होते असे भूषणात वेणार वाही.

सर्व टीपा:

१. वि.सा.अने : 'गवाडा', आर्थभूषण छापखाना, पुणे, आवृत्ती प्रतिली, १९९५, पृ.२
२. आनंद शादव : 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि संपर्क', मोहता प्रस्त्रिय बाऊस, पुणे, दुर्दीयावृत्ती, १९९३, पृ.१
३. त्रैवः पृ.४०
४. त्रैवः पृ.१०
५. त्रैवः पृ.१०

PRINCIPAL
Arts Science & Commerce College
Naldurg, Dist.Osmanabad-413602